

УДК 340.1

Мірошниченко Марія Іванівна –

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

До питання „вузького” та „широкого” розуміння правової системи

В статті порушено теоретико-методологічну проблему цілісності правової системи як об'єкта наукового аналізу. Обґрунтовано авторську концепцію функціональної цілісності правової системи. На її основі можна вирішувати проблеми дихотомії правової системи як об'єкту наукового пізнання; відношення понять „правова система” та „юридична система” (теоретичний аспект); про причинно-наслідковий зв'язок між еволюцією та розвитком права і правової системи, розглянутих у цілісно-понятійному і функціональному аспектах (історико-теоретичний аспект).

Ключові слова: *правова система, ознаки правової системи, цілісність правової системи, функціональна динаміка правової системи, процесуальна динаміка правової системи.*

В статье анализируется теоретико-методологическая проблема целостности правовой системы как объекта научного анализа. Обосновано авторскую концепцию функциональной целостности правовой системы. На ее основе можно решать проблемы дихотомии правовой системы как объекта научного познания; отношения понятий „ правовая система” и „ юридическая система” (теоретический аспект); о причинно-следственной связи между эволюцией и развитием права и правовой системы, рассмотренных в целостно-понятийном и функциональном аспектах (историко-теоретический аспект).

Ключевые слова: *правовая система, признаки правовой системы, целостность правовой системы, функциональная динамика правовой системы, процессуальная динамика правовой системы*

The article raised the theoretical and methodological problems integrity of the legal system as an object of scientific analysis. Grounded author's concept of functional integrity of the legal system on the basis of its problems can be resolved dichotomy legal system as an object of scientific knowledge; related concepts, „ legal system ” and „, legal system ” (theoretical aspects); of a causal link between the evolution and development of the law and legal system considered in holistic conceptual and functional aspects (historical and theoretical aspects).

Key words: *legal system, the legal system of signs, the integrity of the legal system, the functional dynamics of the legal system, procedural dynamics of the legal system.*

Постановка проблеми. Сучасні теоретико-методологічні та концептуальні підходи до аналізу правової системи демонструють пізнавальне і ціннісне значення поняття „правова система” для загальної характеристики правового простору, оптимізації правотворчого і законодавчого процесів, підвищення юридичної культури правозастосування, створення ефективних правових засобів регулювання суспільних відносин, які генеруються у правовій системі суспільства. Водночас, існує велика розбіжність у поглядах на визначення поняття правової системи у зв'язку з існуючою суперечністю сутнісного порядку між соціальним і організаційним її рівнями. Показовим є дуалізм понять „правова

система” і „юридична система” (або „державно-правова система”) та термінів „вузьке” і „широке” розуміння правової системи [1-5].

Існуюча концептуальна невизначеність ускладнює комплексне вирішення питання ефективного функціонування правової системи, отже актуалізує потребу у теоретико-методологічній координації наукових досліджень навколо проблеми її системної цілісності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У літературі з питань теорії та методології системних досліджень (А.М.Аверьянов, А.С.Автономов, В.Г.Афанасьєв, І.В.Блауберг, Л.А.Блюмендфельд, В.Г.Горохов, М.С.Каган, Г.А.Кондратов,

Ю.Г.Марков, В.І.Радченко, В.М.Садовський, В.І.Свідерський, О.І.Уйомов, А.А.Чінчіков, Л.А.Шаманський, Е.Г.Юдін та ін.) цілісність визначається як узагальнююча характеристика складноорганізованої, структурованої системи, яка виражається у внутрішній її єдності і невідимості, стійкій взаємозалежності і взаємоузгодженості частин, відносній автономії щодо оточуючого середовища і виявляє себе в циклічно-динамічних процесах розвитку і функціонування. Науковці виокремлюють найважливіші властивості (інтегративність, усталеність, корелятивність, функціональна завершеність) і види (морфологічна, організаційна і функціональна) цілісності. Водночас, наголошують на необхідності у методологічному аспекті розрізняти поняття „ціле” і „цілісність” та застосовувати при цьому адекватні способи аналізу. Якщо об’єкт досліджується як ціле (власне як система), у центрі уваги мають перебувати організація, структура, специфіка функціональних зв’язків між елементами і функціональна упорядкованість його зовнішніх проявів. Якщо об’єкт досліджується як цілісність, акценти концентруються на онтологічній єдності складових його компонентів і конкретності у взаємовідносинах із розмаїтим зовнішнім середовищем та з обов’язковим включенням у сферу людської діяльності. У цьому зв’язку, окремі науковці, пов’язують поняття цілісності із процесуальністю систем, отже здатності їх до саморозвитку і самоорганізації [6 -9].

Невирішені раніше проблеми. У вітчизняній юридичній науці пізнання і пояснення цілісності правової системи переважно зорієнтовані на морфологічний та організаційний аспекти системи як цілого. Процесуальний аспект, тобто динаміка цього цілого в часі, залишається поза увагою науковців. У цьому разі, виникає головне і чи не найважче питання про формування повного уявлення про правову систему як об’єкт дослідження теоретичного правознавства. Свідченням цього, як уже зазначалося, є вживані в юридичній літературі беззмістовні терміни „вузьке”, „широке”, чи „безмежне” розуміння правової системи. Вони нічого нового не додають у розвиток теорії, оскільки не спроможні сформувати чіткого уявлення про гносеологічну, чи онтологічну ідентифікацію правової системи як об’єкта системного аналізу. Принагідно зауважимо, що онтологічна ідентифікація кореспондується із розглядом системи як цілісного об’єкта дослідження, у комплексі його

зовнішніх і внутрішніх зв’язків на основі ідеї єдності всього суцього, а гносеологічна – коли система розглядається як модель відношення уявних явищ, виділених самим дослідником [10, с.7].

Мета статті. Із-за обмеженого ресурсу статті не будемо заглиблюватись у зміст відомих концепцій і дискусій з приводу аналізу порушеної проблеми. Ми ставимо за мету показати перевагу характеристики цілісності правової системи як об’єкта дослідження у відповідності до вимог повноти і комплексності наукового аналізу та ще раз зосередити увагу на загальновизнаному, що поняття і принцип цілісності можуть і повинні використовуватися на всіх етапах пізнавальної діяльності, розпочинаючи з вибору об’єкта дослідження, постановки завдань і закінчуючи інтерпретацією отриманих результатів та „вписуванням” їх в загальну систему науки.

Виклад основного матеріалу. Отже, як уже наголошувалося, у вітчизняній юридичній науці пізнання і пояснення цілісності правової системи переважно зорієнтовані, на її морфологічну і організаційну будову у статичній, як завершеного цілого з точки зору поведінки в суспільстві (зовнішньому середовищі) із застосуванням структурно-функціонального підходу. Перевага надається вивченню та конструюванню сутнісно-функціональної, функціонально-генетичної та функціонально-логічної структури правової системи. Відповідно, виявленню субстанційних елементів, підсистем та компонентів системи та аналізу їх сутнісних зв’язків і основних функцій; розкриттю внутрішніх закономірностей розвитку і функціонування системи; вивченню логічно можливих відношень між функціями системи: відношення переваги, домінування, супідрядності (основні і допоміжні функції), функціональної рівнозначності або еквівалентності тощо.

У цілому правова система розглядається як взаємодія функціонуючих структур, спрямована на їх збереження та підтримку стабільності в суспільстві. Істотно, що мова йде про урівноважене суспільство в статичній, без урахування його динаміки і механізмів розвитку. Це природно, оскільки процес динаміки і механізмів розвитку середовища функціонування систем не є предметом структурно-функціонального підходу. Його завдання полягає у концептуалізації поняття „система” яке б дозволило ефективно аналізувати механізм її функціонування. У правових дослідженнях, мова йде переважно про механізм функціонування правової системи, який забезпечує

перетворення нормативності права на впорядкованість суспільних відносин. Отже, виявлення ознак, елементів і компонентного складу правової системи та зв'язків між ними, які забезпечують її цілеспрямоване функціонування – це основне завдання таких досліджень із застосуванням системно-функціонального підходу.

Як наслідок, більшість концептуальних версій поняття правової системи побудовані на виокремленні або юридичних (спеціальних), або соціальних (загальних) ознак, що й кладуться в основу її аналізу як інтегративної категорії. Так, наприклад, до юридичних (спеціальних) ознак науковці, зокрема Л. А. Луць, зараховує: 1) наявність єдиних елементів – суб'єктів права; 2) їх структурна впорядкованість; 3) забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами завдяки правовим засобам, зокрема нормам права; 4) забезпеченість зв'язків завдяки діяльності суб'єктів та прояв їх через правові відносини; 5) спрямованість на досягнення такої мети як правопорядок, що є необхідною умовою існування соціальної системи у цілому [11, с.19]. До соціальних (загальних) ознак, зокрема Д. А. Керімов, зараховує: 1) цілісність (єдність) компонентів, пов'язаних сутнісно-змістовним характером; 2) інтегративність (взаємодія компонентів між собою); 3) ієрархічність, стійке функціонування, що забезпечується структурною упорядкованістю елементів; 4) відносна самостійність (можливість зміни елементів, створення нових, утворення підсистем, зв'язків із зовнішнім середовищем [12, с.15-22].

Соціальні (загальні) та юридичні (спеціальні) ознаки правової системи в сукупності виражають властивості строго формалізованої логічної моделі правової системи як цілого, яка може накладатися на будь-яку правову ситуацію. Подібна формалізація хоч і необхідна, але не достатня для формування уявлення про конкретну правову систему (національну правову систему) конкретного суспільства, адекватної потребам і цілям цього суспільства. В процесі конструювання таких моделей не враховується положення, що кожне суспільство наводить порядок по-своєму, слідуючи національним зразкам.

У зв'язку із вище зазначеним, видається, що концепція правової системи, адекватної потребам

конкретного суспільства на конкретному етапі його розвитку, не повинна орієнтуватися винятково на морфологічний і організаційний аспекти системної цілісності. Необхідно враховувати, що крім зв'язків будови і організації існують і зв'язки розвитку, аналіз яких власне підводить до розуміння сутності системи як функціональної цілісності. Конкретно, з точки зору її відношення до середовища (конкретного суспільства) в координатах якого вона не тільки функціонує, а й зазнає змін у часі: переживає час свого зародження, становлення, виникнення і розвитку, загибелі або трансформації.

Ця наша позиція збігається з висновком загальної теорії систем, згідно яких поняття функціональної цілісності поряд із принципом ієрархічності відіграє фундаментальну роль у формуванні уявлення про те, що ефективність правової системи залежить не від раціонально вибудованої структури, а від її функцій. Зміна функцій, спричинена зовнішнім середовищем, спричинює до змін в механізмі функціонування системи (у напрямку прогресу, чи регресу), що, у свою чергу, веде до зміни її структури. З ускладненням функцій в межах „старої конструкції” система зазнає диференціації. Як наслідок, виникають новоутворені частини, які згодом автономізуються [13, с. 556; 14, с.104; 15, С.71, 74 – 75; 16]. Функціональна цілісність обумовлює відносну самостійність, автономію цих частин, а точніше, окремих підсистем в рамках ієрархічної структури, які теж володіють властивостями цілісності, вирізняються власною поведінкою і відповідною спеціалізацією.

Таким чином, не структура обумовлює функції правової системи, а, навпаки, функції системи обумовлюють її структуру. Остання розглядається як результат функціонального синтезу, тобто синтезу цілісних властивостей елементів і рівнів системи.

Ця методологічна посилка, по-перше, орієнтує на розуміння того, що ефективність правової системи залежить не від „правильно” визначеної її структури, а, навпаки, від правильно визначеної функції, яка співвідноситься з потребою конкретного суспільства мати порядок; по-друге, сприяє усвідомленню діалектики природно-правового і державно-правового начал у правовій системі суспільства яка є суть вираженням органічного зв'язку між двома її рівнями соціального (самоорганізаційного) і державно-вольового (організаційного, юридичного); по-третє, не залишає

простору для міркувань про вузьке і широке розуміння правової системи. Вони позбавлені сенсу уже б тому, що з одного боку, перше являється компонентом другого, а з іншого – права система як об'єкт характеризується множинністю зв'язків із середовищем та існує лише в єдності з ним як цілісність.

Відштовхуючись від цих міркувань можна стверджувати, що функціональна цілісність правової системи – це її інтегративна властивість яка обумовлюється системним характером правової дійсності і є результатом високого рівня організованості, сполучення і упорядкованості внутрішніх (між елементами) і зовнішніх (із суспільством) функціонально-структурних зв'язків правової системи конкретного суспільства, котра в процесі еволюції і розвитку досягає максимуму структурно-організаційної упорядкованості і здатності до самоорганізації.

Таке розуміння функціональної цілісності правової системи змінює традиційний для вітчизняної юридичної науки формат дослідження змісту поняття правової системи з послідовного описання її різних ознак, рівнів, елементного і компонентного складу, відтворення структурно-функціональних зв'язків як цілого, на відображення зв'язків системи із середовищем у процесуальному аспекті і у широкому соціокультурному контексті, завдячуючи чому окремі характеристики правової системи інтегруються в цілісне її сприйняття (істотним при цьому є те, що не руйнується логічна структура загальної теорії правової системи, що склалась).

У цьому разі, логічним видається необхідність доповнення соціальних (загальних) і юридичних (спеціальних) ознак правової системи ознаками у соціокультурному вимірі, що дозволить зосередити акценти саме на її сутнісній стороні (не залежно від ступеня вивченості структурно – елементного змісту), а саме: вести мову про правову систему як про унікальний феномен конкретного суспільства, обумовлений, у значній мірі, відповідним рівнем розвитку культури.

У координатах соціокультурного виміру ми пропонуємо розглядати правову систему як: 1) нормативну основу правового буття конкретного суспільства в етноментальній інтерпретації; 2) історичне правове явище, що відображає загальний рівень правового розвитку конкретного суспільства від потестарних форм його існування до цивілізаційних включно; 3) специфічну систему

норм, інститутів, принципів (як у загальному (соціальному), так і в юридичному (спеціальному) аспектах), які є істотним компонентом культури, що виражає значимі для суспільства і держави форми взаємодії людей, набуваючи, завдяки юридичному (позитивному) праву, офіційного статусу і загальнообов'язковості; 4) цілісну багаторівневу і багатофункціональну інформаційну систему, здатну до саморозвитку і самоорганізації; 5) різновид соціально-правової пам'яті.

Названі ознаки правової системи у соціокультурному вимірі, по – перше, скеровують увагу на внутрішні детермінанти саморозвитку і самоорганізації правової системи, зорієнтовані не на її зміст і форму, а на сутність, яка виражається в діалектиці понять права свідомість, права культура, права ментальність, вплив етнічної ментальності на якісні родові ознаки права тощо; по – друге, на розуміння її генезису як частки єдиного процесу соціокультурної еволюції, яка відбувається шляхом засвоєння, успадкування, активного використання усього набутого правового досвіду – правових звичаїв, норм поведінки, правової традиції тощо; по-третє, зорієнтовані на сутнісні риси національного права у той чи інший момент політико – правового існування конкретного суспільства. При цьому важливо, що юридична компонента, пов'язана із феноменом зовнішньої регуляції в суспільстві залишається в центрі уваги; по-четверте, звернення до ознак правової системи у соціокультурному вимірі дозволяє вести мову про правову систему як феномен конкретного суспільства не залежно від ступеня вивченості її структурно – елементного змісту. Бо головне у визначенні ефективності функціонування систем, на думку одного із фундаторів загальної теорії систем В. Афанасьєва, полягає не в тому, щоб встановити з чого складається система, як пов'язані і взаємодіють її компоненти, а в питанні „ для чого, заради якої мети створюється і працює система”[17, с.148].

Наведені ознаки у соціокультурному контексті притаманні не тільки правовій системі. Їх можна виявити й при аналізі інших соціальних утворень – економічних, політичних, ідеологічних, моральних, культурних і т.п. Водночас вивчення даних ознак дозволяє вченому правникові - юристу вийти за рамки змістовно-формальних характеристик правової системи і робити висновки про правову

систему конкретного суспільства та оцінювати її ефективність з урахуванням не тільки системних, а й процесуальних характеристик, які відтворюють зв'язки, характерні трьома рівнями системної цілісності (предметний, функціональний, генетичний); виражають єдність просторово – синхронного й процесуально – діахронного вимірів її буття у широкому соціокультурному контексті.

Такими характеристиками є: по – перше, строга відповідність функцій правової системи об'єктивним потребам конкретного суспільства; по – друге, системна єдність усіх компонентів, які у взаємозв'язках і взаємовідношеннях складають правову систему як ціле; по – третє, правова форма вираження сутнісних рис національного права, як нормативно – регулятивної системи яке функціонально пов'язане як з публічною владою і позитивним законом, так і з буденно – масовими формами поведінки і суспільною свідомістю, цінностями, моральними вимогами, силою звичаю і традиціями; по – четверте, інтегральна категорія, що виражає здатність правової системи здійснювати цілеспрямований вплив на поведінку людей, їх колективів і організацій та юридично забезпечувати функціонування різних сфер суспільного життя з використанням низки тих „системних інститутів”, які тісно пов'язані з правом і які справляють на нього прямий вплив: правотворчі, правозастосовчі, правоохоронні та ін.; по – шосте, динамізм, тобто еволюція і розвиток правової системи у просторово – синхронному й процесуально – діахронному вимірах.

З урахуванням комплексу вище зазначених системних і процесуальних характеристик правової системи, що є суть вираженням внутрішньо і зовнішньо системних її зв'язків ми пропонуємо визначення правової системи як функціональної цілісності у доктринальному (теоретико – правовому) значенні. Правова система – це чітко структурована нормативно – регулятивна, динамічно – статична система зв'язків реальних явищ і інститутів правової дійсності у їх комплексній (внутрішній і зовнішній) взаємообумовленості, що утворюють унікальний соціально – правовий комплекс, в рамках якого конкретне суспільство в процесі історичного розвитку реалізує властиві йому зразки досягнення усталеного функціонування на твердій основі норм позитивного права, вираженого у законодавстві і які у органічному зв'язку із правовою свідомістю і правовими відносинами складають нормативну основу правового порядку в суспільстві.

Безумовно, наведене визначення правової системи як єдності системних і процесуальних характеристик та зв'язків з урахуванням юридичних, соціальних і соціокультурних ознак не претендує на повноту і не є вичерпним, але у певній мірі, поперше, дає уявлення про правову систему як функціональну цілісність і може бути корисним у подальшому розвитку теорії правової системи зокрема у частині розв'язання проблеми про вузьке і широке розуміння поняття правової системи, оскільки не дає підстав для подібного поділу як в теоретичному так і в методологічному аспектах; по – друге, поєднує процесуальні уявлення про правову систему, у тому числі еволюційно-генетичні із структурними і організаційними; по – третє, вирізняє правову систему у соціально-історичному контексті, тобто у відношенні до конкретного суспільства, що дає змогу теоретичного моделювання правової системи через зріз його потреб і інтересів.

Висновок. Таким чином, з метою запобігання концептуальної невизначеності в розумінні правової системи як об'єкта наукового пізнання, заданих термінами „вузьке” та „широке” розуміння, аналіз доцільно засновувати на системній категорії „цілісність”. Поняття і принцип цілісності можуть і повинні використовуватися на всіх етапах пізнавальної діяльності, розпочинаючи з вибору об'єкта дослідження, постановки завдань і закінчуючи інтерпретацією отриманих результатів та „вписуванням” їх у загальну систему науки.

На заданій методологічній основі можна вирішувати проблеми як на теоретичному, так і історико-теоретичному рівнях.

На теоретичному рівні – це, зокрема, проблеми дихотомії правової системи як об'єкта наукового пізнання, не тотожності понять „правова система” та „юридична система”; перспективною виглядає проблема комплексного визначення поняття правової системи як функціональної цілісності, яке має демонструвати не стільки послідовне описання її різних ознак, рівнів, елементний і компонентний склад, скільки відтворювати зв'язки, характерні як трьома рівнями системної цілісності (предметному, функціональному, генетичному), завдячуючи чому окремі характеристики правової системи інтегруються в цілісне її сприйняття як комплексної, інтегративної категорії, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність (внутрішні зв'язки) так і зв'язки правової системи із суспільством (зовнішні зв'язки), аналіз яких дає

уявлення про функціональний алгоритм правової системи.

На історико-теоретичному рівні – це проблема причинно-наслідкового зв'язку між

еволюцією та розвитком права і правової системи, розглянутих у цілісно-понятійному і функціональному аспектах тощо.

Список використаних джерел:

1. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н. М. Оніщенко – К. : Ін-т держави і права ім В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
2. Гальперина П. Л. Понятие правовой системы в контексте теории правового аутопоезиса / П. Л. Гальперина // Правоведение, 2005. – № 6. – С.160 – 179.
3. Проблемы общей теории права и государства : учеб. ; под общ ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА, 2004. – 832 с.
4. Дробязко С. Г. Общая теория права : учеб. / С. Г. Дробязко. – Минск : Амалфея, 2005. – 464 с.
5. Федорченко А. А. Правовая система общества: понятие, структура и свойства / А. А. Федорченко // Гос. власть и местн. самоупр. – 2003– № 3. – С. 2-6.
6. Аббасов А. Б. Соотношение категории и принципов системно-целостной проблематики / А. Б. Аббасов – Баку, 1984. – 88 с.
7. Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность / А. Н. Аверьянов. – М. : Наука, 1976. – 188 с.
8. Блауберг И. Понятие целостности и его роль в научном познании / И. Блауберг, Б. Юдин. – М. : Наука. – 480 с.
9. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Либідь, 1990. – 152 с.
10. Сетров М. И. Основы функциональной теории организации / М. И. Сетров. – Л. : Наука, 1972. – 164 с.
11. Луць Л. До питання поняття „правова система суспільства” та його місце серед інших правових понять / Л. Луць // Проблема законності: респ. міжвід. наук. збірник : вип 55. – Х. : Національна юридична академія України, 2002. – С. 15 – 24.
12. Керимов Д. А. Методологические функции философии права / Д. А. Керимов // Государство и право. – 1995. – № 9. – С.15 – 22
13. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів : „Новий світ - 2000”, 2003 – 584 с.
14. Садовский В. Н. Основания общей теории систем / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.
15. Сагатовский В. Н. Опыт построения категориального аппарата системного подхода / В. Н. Сагатовский // Филос. науки. – 1976. – № 3. – С. 67-78.
16. Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю. Г. Марков. – Новосибирск : Наука, 1982. – 255 с.
17. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1998. – 368 с.